

УДК 821.161.02.09

*Галина Мазоха
(Переяслав-Хмельницький)*

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ВИМІРИ ЕПІСТОЛЯРНЮ ГРИГОРІЯ СКВОРОДИ ТА ВАСИЛЯ БАРКИ

Стаття присвячена аналізу змісту та художніх особливостей листів Г.Сквороди та В.Барки.

Ключові слова: *інтертекстуальність, епістоли, цитати, зміст, мова листів.*

Статья посвящена анализу содержания и художественных особенностей писем Г.Сквороды и В.Барки.

Ключевые слова: *интертекстуальность, эпистолы, цитаты, содержание, язык писем.*

The paper is devoted to the analysis of content and artistic characteristics letters of G.Skovoroda and V.Barka.

Key words: *intertextuality, epistles, quotations, content, language of letters.*

Сучасна наука про літературу, досліджуючи художні моделі світу письменника, досить часто передбачає визначення міжтекстових зв'язків, або інтертекстуальності. Означений термін був запропонований свого часу Ю.Крістевою для позначення «текстової» інтеракції в межах самого тексту [1, с.795]. Адже «діалогічні взаємоз'язки» між авторами і текстами створювалися впродовж багатьох століть і часто вступали в стосунки один з одним.

Поняття інтертекстуальності було концептуалізоване завдяки осмисленню та інтерпретації ідей М.Бахтіна, на переконання котрого будь-який митець, визначаючи під час творчого процесу ставлення свого тексту до інших текстів, не лише долучається до широкого діалогічного контексту світової культури, але й тільки внаслідок цього формує естетико-світоглядну позицію [2, с.221]. Ознаки інтертекстуальності було виявлено вже у Старому Завіті, а відтак «чужі» слова знайшли досить широке застосування в античній літературі, в добі Відродження та XVII – XVIII ст.

У своєму ширшому розумінні інтертекстуальність охоплює не лише художні тексти, а й літературно-критичні, музичні твори, театральні вистави й, безперечно, приватні кореспонденції майстрів художнього слова. Адже лист «існує на межі життя й творчості і вводить в атмосферу чогось такого, що більше за літературу, а саме в автентичність і зв'язаність голосу й екзистенції» [4, с.6]. Відтак монологічність і «водночас «віртуальний» діалог з адресатом, інформативність, і разом з тим сповідальність, фактографічна визначеність, прив'язаність до певних реалій – і нічим не стримувана рефлексивність, гра уяви, тематична й жанрова свобода», – усе це творить специфічну текстову єдність [7, с.139]. Однак, не зважаючи на численність факторів, що свідчать про наявність інтертекстуальних аспектів у приватному листуванні, означена проблема не отримала комплексного висвітлення в науці про літературу. На сьогоднішній день в українському літературознавстві наявні певні підходи до дослідження явища інтертекстуальності в епістолярних текстах. Зокрема, це спостерігається в працях М.Коцюбинської [6], В.Святовця [12] та О.Фідкевич [16]. Проте, приватні кореспонденції Григорія Сквороди та Василя Барки не стали предметом спеціальних наукових студій, відтак здійснення інтертекстуального дослідження листування означених майстрів художнього слова присутньо скорегує наші уявлення про специфіку їх світобачення, охарактеризує найпоказовіші риси витвореної ними картини буття тощо.

Об'єктом наукових студій у нашій статті обрано власне епістолярну спадщину Г.Сковороди і Василя Барки. Адже, не дивлячись на те, що творчість обох митців припадає на різні століття, їх об'єднує схожість мандрівних доль, самотницький спосіб життя та спільний для обох символ серця. Водночас, «спорідненість Г.Сковороди і Василя Барки захована у глибинах текстів, взірцем для яких стала Біблія» [11, с.78]. Як слушно зазначає О.Маланій: «Усамітнюючись, відрікаючись від усього світу (окрім природи), вони будують свій особливий сконструйований на самозаглибленні, самопізнанні <...> світ, у якому так світло, так прозоро» [10, с.8].

Аналіз приватного листування обох письменників засвідчує, що їхні епістоли виходять за порівняно вузькі межі побутового інформаційного зв'язу, являючи собою можливості різних модусів діалогу з іншими авторами й текстами, сучасниками та їх висловлюваннями. Епістолярна практика Г.Сковороди та Василя Барки акумуляє свідому орієнтацію на обігрування існуючих уже мотивів і ситуацій. У цьому сенсі їхні листи, це спроектовані тексти, які є як і «будь-який текст продуктом всотування і трансформації іншого тексту» [3, с.215]. Такі кореспонденції формуються не тільки індивідуальною свідомістю автора, але й за допомогою інших свідомостей, а також контекстом дійсності та світової культури.

Тенденцію до перетворення Г.Сковородою та Василем Баркою власного тексту на «площину перетину інших текстів» [3, с.128], можна пояснити тим, що межі їхніх мистецьких уподобань враховували розуміння необхідності засвоєння всіх культурних надбань людства, оскільки без них не можна рухатися вперед. Проте все це в листах виступає не як спроба формальної реконструкції минулого, знання й досвід якого зафіксовані в культурних пам'ятках, це скоріше намагання по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити минуле в якісно іншому духовному контексті, знайти і вичленити глибинні зв'язки і взаємозумовленість віддалених одна від одної епох, змодельовати розмаїття етичних потенціалів, сформованих суперечливою динамікою суспільного прогресу.

Методологічно значуще в цьому розумінні є положення М.Бахтіна про те, що «чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше (але не у всій повноті тому, що прийдуть ті, котрі побачать і зрозуміють ще більше). Один смисл розкриває свої глибини, зустрівшись і зіткнувшись з іншим, чужим смислом: між ними розпочинається ніби діалог, котрий долає замкнутість і однобічність цих смислів, цих культур...» [2, с.272]. При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються, не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкрити цілісність, але вони взаємно збагачуються.

Г.Сковороду слід віднести, безумовно, до тієї когорти письменників, які упродовж життя здійснювали «надскладну духовну працю, турботливий догляд над полем сенсожиттєвих орієнтирів та цінностей» [9, с.13]. Як філософ, поет набирається мудрості з Біблії, яка стала для нього «богонатхненною книгою» (Г.Верба) і яку митець інтерпретує у всіх сферах свого «я». Про цю титанічну духовну працю розуму і серця письменника засвідчують не лише його художні твори, але й приватні кореспонденції, які, як сказав свого часу Д.Чижевський про творчість Г.Сковороди, є «коментарем до Святого письма» [17, с.127].

Найчастіше референції до біблійних текстів спостерігаються в листах до М.Ковалинського. Останні переважно використовуються для моральних настанов. Про це засвідчують кореспонденції від 9.07.1762 р., вересня 1762 р., жовтня 1762 р., 29 листопада 1762 р. тощо. Наприклад, лист до М.Ковалинського від 1.12.1762 р. Г.Сковорода навіть розпочинає не традиційним зверненням, а словами Євангелія від Матвія, гл.13: «Блаженні ваші очі, що бачать, і вуха, що чують» [13, с.255]. Постійне звернення митця в листах до Біблії, дає змогу Г.Сковороді відтворити і пояснити складні зв'язки і зчеплення явищ дійсності, внести своє потрактування у неповторне злиття предметного і духовного в його художній системі.

Процес самопізнання й самовираження, який спостерігається особливо виразно в кореспонденціях Г.Сковороди до М.Ковалинського, передбачає також постійне звернення до минулого, співставлення теперішнього з минулим і майбутнім. Із цим, власне, пов'язане особливе, незвичайне значення, якого набувають у листах символи, алюзії, ремінісценції,

парафрази тощо. І якщо останні слугували у XVIII столітті переважно прикрасою стилю, або дидактичному спрямуванню, то в листах українського філософа вони органічно пов'язані з усією тканиною кореспонденції і невіддільні від образу автора. А якщо й спостерігаються моральні настанови, то вони при цьому, як правило, позбавлені пафосу і надтоїдливого повчання. Певна неточність у формулюванні окремих висловів свідчить про те, що алюзії та ремінісценції вихоплені з пам'яті мислителя і їхній контекст засвідчує, що автор аж ніяк не прагне до літературної орнаментациї епістоли.

Варто відзначити, що в листах Г.Сковороди до М.Ковалинського звучить звернення не тільки як до молодшого товариша, а радше як до духовного продовжувача справи письменника, як до людини, що прийшла в світ «самостверджуватися, творити себе». Через те митець зосереджує увагу свого дописувача не просто на принципах виховання та навчання, а й на концептуальних засадах розуміння природи та можливостей призначення людини. Він (Г.Сковорода) – у стані внутрішньої свободи, і хоче, щоб з її джерела «напилися» й інші. Відтак кожен рядок листа, кожна фраза, слово не просто виважені, вони вистраждані, емоційно переконливі. У цьому листі Г.Сковороди дуже близькі до його художніх творів, трактатів, які ідентифікують глибину філософського осмислення життя. Читаємо в листі, датованому початком вересня 1762 р.:»<...> наслідуй пальму: чим сильніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори. Це те дерево, яке дається в руки мученикам-переможцям, як це можна бачити на іконах» [13, с.223]. Для Г.Сковороди поліваріантність символу пальми очевидна. Означене дерево символізує для нього постійне зростання, гартування сили волі і здатність розвиватися, не зважаючи на будь-які життєві перепони. Відтак саме Знання сприймається й трактується ним не з логічною точністю просвітницького раціоналізму, а швидше лірично-образно.

Значне місце в листах Г.Сковороди посідає антична спадщина. Вихований на ній, митець щедро розкриває перед адресатом світ великої культури, прагнучи формувати його інтелект і світогляд. У листах до М.Ковалинського неодноразово підкреслюється, що «найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз», або «якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати до тих пір, поки ти будеш шанувати добродієність і елініську літературу» [13, с.223], чи «Здрастуй, товаришу, дорожчий мені з усіх найдорожчих, Михайле, друже з Аттики!» [13, с.243]. Також «Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (в якій мірі я їх ціную, мені нема потреби говорити тобі) [13, с.231] тощо. Алюзії спостерігаються у найрізноманітніших модуляціях і аспектах. Прямі і непрямі алюзії на твори Плутарха, Софокла, Сократа та ін. відносять свій прояв упродовж усього листування. Загалом проблема Г.Сковорода і антична культура настільки вагома й багатоаспектна, що могла б стати предметом спеціальних наукових студій.

Антична культура дає письменникові такі образи, в які він може обгорнути свої моральні настанови. В епістолярних монологах, звернених до М.Ковалинського вражає невтомна, всеоб'ємна спостережливість, інтерес до всіх проявів життя. Небайдужість, чуйність, органічна потреба віддавати себе іншим, ділитися своїми знаннями, своїм досвідом, своїм поглядом на світ, постійно звучить у листах письменника. Означені кореспонденції позначені органічним злиттям інтелектуальної напруги, складності світовідтворення з істинно національним, що сягало з глибини народної естетики, моралі. Листи дають змогу прилучитися до авторської інтерпретації проблеми людської екзистенції, світовідчуття, аристократизму почуттів, доброзичливості – філософії серця (за теорією кордоцентризму) талановитого літератора.

Розмірковуючи над тим, з якими людьми варто підтримувати стосунки, або, хто вартий справжньої дружби, Г.Сковорода відзначає, що це мають бути люди хороші, але «щоб знайти таку людину, тобі потрібно буде багато ліхтарів Діогена», – пише він М.Ковалинському [13, с.252]. Автор кореспонденції має на увазі давньогрецького філософа, який навіть удень ходив з лампою, щоб знайти справжню людину. Загалом мислитель, потрактовуючи означену проблему відзначає, що для справжньої дружби, яка «єдина найбільше зм'якшує прикросі життя і навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна добродієність і подібність не самих тільки душ, але й занять» [13,

с.226]. Через те він з переконаністю відзначає: «Коли я зустрічаюсь із своїми музами, то завжди бачу тебе в своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємось принадами муз і разом ходимо по Гелікону. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен (муз)» [13, с.226]. Йдеться про спільність інтересів обох дописувачів.

Особливо продуктивні в епістолярних текстах Г.Сквороди цитати з античної літератури й середньовіччя. Вони демонструють феноменальний духовний діапазон автора кореспонденцій: філософія давня і сучасна, історія мистецтв, література від античної до сучасної, міфологія тощо. При цьому цитати визначають самостійне існування в епістолярії поета голосів філософів, письменників, ставлячи кореспонденції митця в контекст світової культури.

Найчастіше Г.Скворода використовує цитати на підтвердження власних думок, суджень, наприклад, коли йдеться про навчання, моральне удосконалення, смисл життя, істинне щастя, добро, чесність. Через те в одному з листів митець навіть зазначає, що з його адресатом «буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри і чесності» [13, с.268]. Мова йде не лише про висловлювання згаданого філософа, а про те, що Г.Скворода передовіряє свої думки людям, до яких ставиться з величезною повагою. І це не випадково, адже античні митці здійснили певний переворот в сфері думки, здатної осягнути й проповідувати істину. Найчастіше зустрічаються такі вислови: «Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим» [13, с.259], або «Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність» [13, с.273], «Втрачений той час, який ти не використав на навчання» [13, с.273].

У переважній більшості випадків Г.Скворода навіть не вказує на джерело цитати., а лише графічно позначає її лапками. Водночас останні вводять у текст листа ще один самостійний голос, який належить авторитетним постаттям. Відтак така кореспонденція з одного боку набувала особливої інтимності, оскільки автор і адресат без зайвих слів сприймають і розуміють третього співрозмовника. З іншого боку, такі цитати посилюють поліфонізм епістоли.

Особливе місце займають у листах Г.Сквороди цитати грецькою і латинською мовами. Грецькі й латинські вирази використовуються в найрізноманітніших контекстах, де може йтися не тільки про філософію, релігію, мистецтво, а й про побутові теми. У цілому ж маємо підстави стверджувати про існування особливої античної свідомості в листах письменника. Водночас використання різних мов у листах визначає коло зацікавлень обох дописувачів, а відтак і вказує на те, з якою увагою і повагою письменник ставився до адресата, вводячи його у світ античної культури.

Листи відомого українського поета діаспори, Василя Барки, творча доля якого тісно пов'язана з добою «розстріляного відродження», МУРОм, та Об'єднанням українських письменників в екзилі «Слово», з основними стильовими тенденціями та колізіями вітчизняного письменства в ХХ ст., вирізняються особистісним, навіть інтимним спрямуванням. У них автор не порушує актуальних проблем, пов'язаних із суспільно-політичним, культурно-освітнім і літературним життям, останні також не віддзеркалюють його ідейного та творчого зростання. Кореспонденції Василя Барки можна віднести до таких епістол, які треба розглядати крізь призму образу самого автора, через розуміння його духовного світу, що, в свою чергу, вимагає з'ясування уявлення митця про сенс людського буття, яким він бачить ідеал людини тощо.

Аналіз епістолярної спадщини митця дає підстави стверджувати, що інтертекстуальність у його кореспонденціях стала імпліцитним способом висловлення думок, естетико-аксіологічних установок. Водночас використання в листах чужих текстів давало змогу поетові не обмежуватися лише власною точкою зору на явища, що мали місце в його житті, та житті суспільства, а й вводити в текст кореспонденції «декількох суб'єктів висловлювання» [15, с.102].

Цитація є одним із найбільш вживаних способів передачі чужого мовлення в листах Василя Барки. Ми виділяємо серед них такі цитати: з кореспонденцій адресатів, із творів філософів, публіцистів, художньої літератури, Біблії, автоцитація. Цитати із листів епістолярних комунікантів у кореспонденціях Василя Барки функціонують як репліки дистанційного діалогу. Водночас останні слугують композиційним елементом, який організовує увесь лист, тобто епістола побудована як відповідь на те чи інше висловлювання. (кореспонденції до Ю.Шереха, І.Костецького тощо).

Особливий пласт у кореспонденціях Василя Барки складають цитати з Біблії, художньої літератури, філософів, публіцистів. Зокрема у листі до Віри Вовк читаємо: «В мене новин

ніяких» – І на підтвердження поет додає. – «Хіба, що, як сказано в Єсеніна: «осужден я на каторге чувств вертеть жернова поэм», і відбувається декотрий оберт жорен» [8]. Цитує Гете: «Нехай духовна культура йде вперед, нехай природничі пошуки ростуть і в ширину, і в глибину, і нехай людський дух удосконалюється скільки хоче, але він не перевершить висоти і моральної культури християнства, як воно сяє і світить в Євангеліях» [8].

Варто відзначити, що загалом уживання цитат більше притаманне поетичним текстам, але в ХХ ст. означене явище стає невід'ємним атрибутом приватного спілкування, знаменуючи певний синтез життя й мистецтва. Гадаємо, що цитатний спосіб ведення листової розмови є не лише стильовою проблемою, а ще й історико-культурною, оскільки його функції в авторському тексті дають змогу з'ясувати комплекс домінантних мотивів та коло найбільш читабельних авторів означеного періоду.

У працях, присвячених проблемі цитування, уже стало закономірністю уподібнювати цитату до власного імені, бо власне, як ім'я, стає семантично цінним лише після отримання свого носія, так і смисл цитати відкривається лише з виявом контексту, з якого остання була взята. Але для епістолярного тексту цього замало, бо контекст цитати обов'язково включає в себе ще й стосунки між дописувачами, а також їх літературний статус.

Спостереження над листами Василя Барки дає змогу також виокремити цитати мовою оригіналу (німецькою, англійською). Зокрема, в одному з листів до Віри Вовк митець зазначає, що надсилає своїй дописувачці один із висловів Гете 1832 р., німецькою мовою:»Mag die geistige Kultur nun immer fortschreiten «moden die Naturwissenschaften in immer bereiter Ausdehnung und Tiefe waschen, und der menschliche Geist sich erweifern wie er will über die Hoheit und siffliche Kultur der Christentums, wie es in den Evangelien Schimmert und lenchten, wird er nicht hinauskommen!» [8]. Описане явище загалом доволі типовий прийом у процесі спілкування різних культур, коли йдеться про запозичення нових понять. Проте у Василя Барки мова йде не про «націоналізацію» елементів іншомовного тексту, а власне про збереження цілісного духу того тексту за рахунок відтворення його первісної графіки (М.Сорока). Для письменників діаспори це було типовим явищем, оскільки вони проживали «в багатокультурному мобільному середовищі і змішування елементів різних іншомовних текстів було для них явищем цілком закономірним» [14, с.16].

Найчастіше Василь Барка в кореспонденціях до Віри Вовк цитує німецькою мовою, посилаючись на те, що його дописувачка германістка. Аналіз таких листів дає підстави стверджувати про особливу свідомість поета, коло його зацікавлень.

У пошуках такої форми, яка б відповідала способів його мислення, митець у листах використовує деталізацію, посилення на інші тексти. «Дорога сестро Віро! – пише він в листі до Віри Вовк. – Твоя вістка про переклади Ігоря (Костецького – уточнення наше. – Г.М.) – з Данте, привела мене, як говориться на півночі «в дикий восторг». У Ігоря досить лексичного чортівництва на всю першу кантику «Божественної комедії». Він все з вимогою перекладу насадив на мене, як кримчанин. Але я вже маю очі до того хворі, що мені не до перекладів [8]. З іншого листа: «Лір», зрештою, виломився з друку в наш світ. Все добре, але замість буркотливої статті, Толстого ліпше було б закласти, як я й радив, есей Метерлінка...» [8].

Внутрішній світ поета майже завжди прихований від свого дописувача. Про його настрої, відчуття і почуття свідчать тільки мимохідь кинуті фрази: «Тут в горах, велика благодать:зелень, зелень! – і струмки...» [8]. З іншого листа: «Я переїхав на Верховину» в гори, і тут серед оленів, що вільно бродять під вікнами – буду знов зимувати. Недалеко, в одному великому покинутому саду, ведмідь ласує яблуками... Краса осені тут – як велетенський іконостас в барвах пурпуру, рожевості, золотого огню, вина, рубінів, охри, китайки, – все застигло: мов сон» [8]. Відтак, в означених кореспонденціях митця висота, верхів'я, гори, небо, є сталими символами. А його змальований пейзажний простір побудований на діалектиці великого й малого світів людини: природи (мікро і макрокосмосу), на їх взаємопроникненні й відсутності між ними кордонів [10, с.15].

Відчувається зачудування поета «білим світом», життям, як великим божим даром, але водночас і проглядається емоційний стан людини, яка прагне пізнати цей світ, відчуває себе в ньому самодостатньою, невід'ємною частиною. У стильовій манері письма проглядаються виразні вияви молодого П.Тичини, символістичної й футуристичної російської поезії.

Зважаючи на те, що лист тісно пов'язаний із дійсністю, то не дивно, що в ньому наявні натяки на реальні події, літературні факти. Саме через це в кореспонденціях спостерігаються як явні, так і приховані емоції.

Свого часу французький дослідник Ж.Женнет виокремив п'ять типів взаємодії текстів: власне інтертекстуальність, тобто присутність в одному тексті інших текстів у вигляді цитат, алюзій тощо; паратекстуальність, тобто зв'язок тексту зі своїм заголовком, передмовою, післямовою, епіграфом і т. п.; метатекстуальність, тобто посилання на попередній текст у формі його коментарів чи критики; гіпертекстуальність, тобто висловлювання, пародіювання іншого тексту; архітекстуальність, тобто зв'язок тексту з іншими текстами одного жанру [5, с.118].

Крім того, виходячи із постструктуралістської тези, що кожен текст – це інтертекст, вчені виокремлюють два типи зв'язків між ними: відкритий (або загальноновживаний) і закритий (або прихований). Якщо класифікувати епістолярний доробок Г.Сковороди та Василя Барки крізь призму наведеної вище схеми, то можна з упевненістю констатувати про наявність у ній першого типу взаємодії текстів. До того ж ця інтертекстуальність відкрита.

Отже, розглянувши приватне листування Г.Сковороди та Василя Барки, крізь призму інтертекстуальності, можемо констатувати, що епістоли обох митців свідчать про постійні пошуки ними такої форми, яка б відповідала способів їхнього мислення. Такий тип кореспонденції можна дефініювати як інтелектуальний діалог. І саме інтертекстуальність давала змогу обом письменникам імпліцитно висловлювати свою думку, оцінюючи світ і людину в ньому. Відтак інтертекстуальність виявила глибинне знання Г.Сковородою і Василем Баркою світової культури й вимогливе, уважне ставлення до неї.

Список використаних джерел

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. М. Зубрицької]. – [2-е вид., доповнене]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 794–820.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Просвещение, 1975. – 480 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – С.117–340.
4. Гундорова Т. Феномен Стусового «жертвослова» / Т. Гундорова // Стус як текст. – Мельбурн, 1992. – С.2–29.
5. Женнет Ж. «Палімсести і література другого сорту» / Ж. Женнет. – Париж, 1992. – 290 с.
6. Коцюбинська М. Х. Епістолярна творчість Василя Стуса / М. Х. Коцюбинська // Мої обрії: В 2 т. / М. Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – Т. 2. – С. 163–184.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2001. – 299 с.
8. Листи Василя Барки до Віри Вовк // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 1212. – Оп. 1. – Спр. 136.
9. Максюта М. «Міркуюте завчасно...» «: Мислення у концепції життєтворчості Г.С. Сковороди / М. Максюта, К. Якушко // Григорія Сковорода – джерело духовної величчя та сучасність (наукові матеріали Переяслав-Хмельницький 14 Сковородинівських читань). – К. : ВЦ «Просвіта», 2009. – Вип.ІІ. – С. 13–20.
10. Маланій О. О. Національний часо-простір в поезії Василя Барки / О. О. Маланій // Філологічні студії. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2002. – Вип.4. – С. 14–28.

11. Пушко В. Святе письмо в творчості Василя Барки / В. Пушко // Наукові записки ХДПУ ім. Г.С.Сквороди. – Харків, 1999. – №2 (23). – С. 151–155.
12. Святовець В. Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості / В. Ф. Святовець. – К. : Вища школа, 1981. – 183 с.
13. Скворода Г. С. Повне збір. творів: У 2-х т. / Г. С. Скворода; [ред. кол.: В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – 574 с.
14. Сорока М. Інтертекст поезії Ю.Тарнавського / М. Сорока // Слово і Час. – 2002. – № 7. – С. 15–21.
15. Фатеева Н. А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текста / Н. А. Фатеева. – М. : Агар, 2000. – 212 с.
16. Фидкевич Е.Л. Эпистолярная проза А.Чехова и идейно-художественные поиски писателя 80-х-90-х гг. XIX – начала XX ст. : дис... канд. филол. наук: 10.01.02. – русская литература / Е.Л. Фидкевич. – К., 2006. – 203 с.
17. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К. : Вид. центр «Академія», 2003. – 568 с.

Стаття надійшла до редакції 27 січня 2011 року